

ZOFIA CZAPIGA

WSP w Rzeszowie

O TRANZYTYWNOŚCI I KONOTACJI SKŁADNIOWEJ DERYWATÓW ODCZASOWNIKOWYCH Z FORMANTEM ZEROWYM W JĘZYKU POLSKIM I ROSYJSKIM

Zarówno w języku polskim, jak i w języku rosyjskim derywacja zerowa nie narzuca specjalnych ograniczeń w zakresie tworzenia rzeczowników od czasowników przechodnich czy nieprzechodnich. I. Dulewiczowa dopatruje się tu działania zjawiska analogii, bowiem pierwotnie rzeczowniki dewerbalne tworzone wyłącznie od czasowników przechodnich, dopiero przez analogię rozszerzono ten proces i na czasowniki nieprzechodnie¹.

Przechodność i nieprzechodność konkretnych formacji, zgodnie z teorią A. Bogusławskiego, związana jest po pierwsze z elementem prefiksalnym, od którego to jest uzależniona specyficzna konotacja określonych pozycji oraz po drugie - ze specyfiką znaczenia podstawy. Jest ona zatem związana z całością powstającą w wyniku połączenia formantu i podstawy. Formant decyduje o przechodności lub nieprzechodności pod warunkiem, że na to pozwala charakter znaczenia podstawy².

Analiza rzeczowników odczasownikowych z formantem zerowym³ wykazała, iż przeważająca większość ich podstaw słowotwórczych ma charakter przechodni /około 68% w języku polskim i około 70% w języku rosyjskim/, np.: dowozić → dowóz, opryskać →

→ oprysk, przelewać → przelew, rozsiewać → rozsiew, pokazać → pokaz, obmieniać → obmien, otstrielać → otstrzeż, razgromić → razgrom, pieriesmotriet' → pieriesmotr, prożomat' → prożom.

Natomiast około 30% stanowią podstawy nieprzechodnie, których większość daje się ująć w następujące grupy:

1/ formacje ze znaczeniem zjawisk akustycznych /dźwiękowych/ i świetlnych, np.: oddźwięknąć/oddźwięczyć → oddźwięk, pomrukiwać → pomruk, pobrzękiwać → pobrzęk, poświstywać → poświszt, odbłysnąć/odbłyскиwać → odbłysek, połyskiwać → połysk, wzvizgiwać → wzvizg, pieriezwniet' → pieriezwon, pieriestukiwat' → pieriestuk, pierieklikat'sa → pierieklik, podswietit' → podswiet, otbleskiwać → otblesk, wzbleskiwać → wzblesk;

2/ formacje ze znaczeniem zjawisk ruchowych, np.: dopływać → dopływ, opadać → opad, nachodzić/najśód → nachód, przypłynąć → przypływ, wslatywać → wzlot, wjechać → wjazd; zachodit' → zachód, pristupat' → pristup, protiekat' → protioek, podletat' → podlot, otjechać → otjezd, podprygnut' → podpryg;

3/ formacje ze znaczeniem nabywania stanu, np.: uwiędnąć → uwiąd, rozkwitać/rozkwitnąć → rozkwit, rzad. przekwit → przekwitać/przekwitnąć, nadaśać się → nadaś; prosypat' → prosyp, prosolit'sa → prosoł, raspadat'sa → raspad, rascwietat' → rascwiet, zachlobywat'sa → zachlob.

Bywają przypadki, iż jedna i ta sama podstawa w różnych znaczeniach czy użyciach może być przechodnia lub nieprzechodnia, np.:

przelecieć przestrzeń, Europeę - przech.	przelot
przelecieć przez ulicę - nieprzech.	
przejechać wieś - przech.	przejazd
przejechać przez wieś - nieprzech.	
pieriejti pole - przech.	pieriechod
pieriejti czeriez zabor - nieprzech.	
proletiet' płoszczad' - przech.	prolot
proletiet' czeriez zabor - nieprzech.	

Nasuwą się pytania o możliwości dziedziczenia przez derywat tej typowo werbalnej kategorii jaką jest przechodność/nieprzechodność.

Odczasownikowe nazwy czynności dają z jednej strony do kontynuowania związków składniowych podstawy, a z drugiej strony, reprezentując inną kategorię części mowy, muszą dostosować się do właściwej jej łączliwości syntaktycznej⁴. W efekcie w obydwu językach derywaty z formantem zerowym odznaczają się chwiejnością schematu składniowego. Tylko niektóre derywaty dziedziczą łączliwość z narzędnikiem /zarząd miastem - zarządzać miastem, obrót pieniędzmi/pieniędzy - obracać pieniędzmi; obmien mnieńj/mnieńjami - obmieniwat'sa mnieńjami/, natomiast przyczasownikowy biernik podlega bezwyjątkowemu przekształceniu na dopełniacz: odpierać atak - odpór ataku; spędzać zwierzęta - spęd zwierząt; rozsiewać zboże - rozsiew zboża; otżimat' bieljo - otżim bielja; razbrosat' knigi - razbros knig; pieriesmotriet' zapiski - pieriesmotr zapisk; rastratit' dieńgi - rastrata dieńgi; potieriat' klucz - potieria klucza itp. Schematycznie można to przedstawić w następujący sposób:

$\left\{ \begin{array}{l} V + N \\ Sdev + N \end{array} \right.$ oraz $\left\{ \begin{array}{l} V + N \\ Sdev + N \end{array} \right.$

Różnica w tych schematach składniowych dotyczy wyłącznie formy fleksyjnej ozłonu konotowanego - zarówno podstawa, jak i derywat zachowują przechodność.

Derywaty zaś od podstaw nieprzechodnich zachowują tę nieprzechodność, konotując tę samą formę fleksyjną oo i czasownik, np.:
napierać na poręcz - napór na poręcz
odlecieć do Londynu - odlot do Londynu
razgawariwat' s otcem - razgovor s otcem
prijezhat' na rodinu - prijezd na rodinu
lub tracąc możliwość przyłączania dopełnienia, np.: unik, odskok, podmyk, zwis; razbieg, zapływ, prisied, podskok, podpryg i inne. Jak widać te ostatnie są najczęściej terminami sportowymi.

Szczególnie wyraźnie zmienia się wartość składniowa derywatów posiadających oprócz znaczenia czynnościowego określoną treść przedmiotową. Formalnie ten sam rzeczownik, w zależności od znaczenia /czynnościowego czy przedmiotowego/ posiada inną łączliwość składniową⁵. Rzeczowniki użyte w znaczeniu przedmiotowym tracą kontekst syntaktyczny właściwy ich podstawie przyjmując typowo "rzeczownikowy" model składniowy. Ich łączliwość syntaktyczna zmienia się nie tylko w stosunku do łączliwości czasownika /jako podstawy/, ale i w stosunku do łączliwości tego samego /formalnie/ rzeczownika, będącego nazwą czynności, np.: 'odlew /odlewanie/ brązu trwał długo', ale 'odlew z brązu był gotowy' /w znaczeniu przedmiotowym/ i 'odlewać brąz'. Zarząd

w znaczeniu "zespół ludzi uprawnionych do kierowania czymś" łączy się tylko z dopełniaczem /Zarząd fabryki wyciągnął wnioski./, natomiast w znaczeniu czynnościowym "zarządzanie, kierowanie czymś" dziedziczy łączliwość czasownikową: Zarząd fabryką przynosił mu satysfakcję /zarządzać fabryką/. Podobnie "podliw iz wody, cementa" /w znaczeniu przedmiotowym/, ale "podliw /podliwanije/ wodoj, cementom" /podliwat' wodoj, cementom/. Treść przedmiotowa rzeczowników odczasownikowych sygnalizuje się przede wszystkim zastosowaniem dopełniacza, zarówno przyimkowego, jak i bezprzyimkowego, np.: przekład dzieł /Ukazały się pierwsze przekłady Stendhala./, omłot pszenicy /Spieniężam omłot pszenicy i wyjeżdżam pojutrze./, okład z lodu /Przygotowano okład z lodu./, rozkrój blach /Rozkrój blach został zmierzony;/, prołom ruki /Nado pokazać miasto prołoma ruki / ułow ryby /Siegodniasznij ułow ryby wiesit tonnu./, prijut dla biednych /Postroili nowyj prijut dla biednych./.

W odróżnieniu od nazw czynności nie łączą się one z narzędnikiem.

Nomina concreta odróżniają się od nominów actionis i tym, że nie otwierają obok siebie w tekście dwóch miejsc, tracąc łączliwość z niektórymi typami dopełnień, np.:

dopływ /czego do czego/ wody do zbiornika - znaczenie czynnościowe

dopływ /czego/ Wisły - znaczenie przedmiotowe

przemiał /czego na co/ zboża na mąkę - znaczenie czynnościowe

przemiał --- -- /Ziarno kąkolu dostało się do przemiału./ -

- znaczenie przedmiotowe

podpis /czego przez kogo/ książki przez autora - czynność

podpis /kogo na czym/ autora na książce oraz

podpis -- --- /Podpis był nieczytelny/ - znaczenie przed-

miotowe

podszcót /czego kiem/ raschodow buchgałtieron - czynność
podszcót /czego/ raschodow - wytwór czynności
nadpił /czego czem/ doski piłoj - czynność
nadpił /na czem/ na doskie - znaczenie przedmiotowe
pieriekup /czego u kogo/ biletow u kupiwszych rąnsze - czynność
pieriekup /czego/ biletow - znaczenie przedmiotowe.

Zerwanie łączliwości z dopełnieniami wynika z faktu, że rzeczowniki te zatraciły funkcję nazwy wyłącznie aktualnej i nie zachodzi potrzeba każdorazowego wskazywania na przedmiot działania /kontekst przestał być konieczny/. Nomina concreta typu przerzut, napis, przeszczep, daw.wchód, wpust, pościg; wywoz, nanos, podtiok, pokos, zasiew, nadzor nie przyłączają dopełnień, stając się wyizolowanymi z typowego dla nich kontekstu syntaktycznego.

Np.:

Przerzucali ich od razu dwoma wpustami.

Pościg zbliżał się szybko.

Nowotwór nie dał jeszcze przerzutów.

Zwieri uniczytożali zasiewy.

My osmotrieli bogatyje kołchoznyje pokosy.

Na bieriegu rieki uże obrazowałsa nanos.

Odczasownikowe nazwy przedmiotowe przyłączają przydawkę przymiotną, będącą niekiedy odpowiednikiem dopełnienia przy nazwie czynności, np.: rozłop głęboki, wiesienni j namyw oraz przechód podziemny /przechodzenie pod ziemią/; odlew brazowy, gipsowy /proces odlewu brazu, gipsu/ i nie mający odpowiednika odlew artystyczny; podobnie w języku rosyjskim: izwiestny j pieriełaz /pieriełaz w izwiestnom mieście/ oraz uliczny j prokop /prokop ulicy/ i bez odpowiednika z dopełnieniem opasny j prokop.

O ile możliwe jest użycie przysłówka w konstrukcji z rzeczownikiem o znaczeniu czynnościowym, o tyle jest to niemożliwe w przypadku przedmiotowego znaczenia tegoż rzeczownika. Stąd konstrukcje typu 'odłów zwierzyny trwał długo, prirost stębielka prodoż-żaksa korotko są możliwe tylko dla rzeczowników czynnościowych.

Analiza materiału badawczego wykazała, iż nie ma istotnego związku między charakterem podstawy słowotwórczej /pod względem przechodności/, a strukturą semantyczną derywatów - od podstaw przechodnych powstają zarówno nazwy czynności bez konkretyzacji znaczeniowej, jak również nazwy czynności z wtórnymi znaczeniami przedmiotowymi czy nazwy wyłącznie skonkretyzowane. W zależności od semantyki i rodzaju elementu prefiksalnego różny jest udział podstaw przechodnych i nieprzechodnych w derywacji zerowej. Derywaty z większością prefiksów zachowują luźny związek z charakterem podstawy /pod względem przechodności i nieprzechodności/. Tylko niektóre prefiksy wykazują wyraźniejszy związek. Tak np. formacje wyłącznie skonkretyzowane z przedrostkiem roz- powstają w języku polskim przeważnie od czasowników nieprzechodnych, np.: rozdzwięk, rozblask, rozmach, rozkaz, natomiast z przedrostkiem u-, poza dawnymi formacjami urost, upad i term.uchyb, powstają od podstaw przechodnych, np.: ułom, uwięź, uraz, uzysk, daw.uplot, daw.ukos, daw.ustrój, daw.usiew. Podobne zróżnicowanie występuje i w języku rosyjskim. I tak np. nazwy czynności z prefiksem g- nawiązują wyłącznie do podstaw przechodnych: spław, sbyt, agon, 1/ skos, 2/ skos, prostor.sogriew, a derywaty z dodatkowym od-cieniem przedmiotowym /również z prefiksem g-/ odnoszą się również i do nieprzechodnych: ston, stok, splot, spad i in. Wszystkie formacje z przedrostkiem ob- w języku rosyjskim mają pod-

stawy przechodnie, np.: obkorn, obmien, obkat, obmier, obśim, obryw, obwał, obduw, obkos, obsiew itp., a formacje z przedrostkiem ot- w przeważającej większości są nieprzechodnie; otstoj, otwiał, otguł, otpad, otklik, otchod, ustar.obł.otstup itp.

Podsumowując przegląd polskich i rosyjskich derywatów z formantem zerowym pod kątem przechodności należy stwierdzić, że jakkolwiek wartość składniowa formacji związana jest z prefiksem, to jednak formacje imienne zmieniają charakter łączliwości składniowej z werbalnej na imienną.

Między łączliwością czasowników i derywatów z formantem zerowym /te ostatnie oznaczone skrótem NA - nomen actionis w szeroki ujęciu/ można zatem wyodrębnić następujące typy relacji:

A/ przy podstawach przechodnich

- 1/ NA zachowuje przechodność bez zmiany formy
- 2/ NA zachowuje przechodność ze zmianą formy fleksyjnej
- 3/ NA traci przechodność nie przyłączając w ogóle dopełnień
- 4/ NA traci przechodność ze zmianą formy fleksyjnej

B/ przy podstawach nieprzechodnich

- 1/ NA kontynuuje nieprzechodność bez zmiany formy
- 2/ NA kontynuuje nieprzechodność nie przyłączając dopełnień.

PRZYPISY

- ¹ I. Dulewiczowa, Nomina actionis we współczesnym języku rosyjskim, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: 1976 s.124
- ² Z punktu widzenia stosunku do przechodności/nieprzechodności A. Boguszewski wyróżnia 3 klasy formantów selekcyjnych: 1/fer-

manty związane z przechodnością, 2/ formanty implikujące nieprzechodność, 3/ formanty neutralne z punktu widzenia przechodności/nieprzechodności. Zob. A.Bogusławski, Prefiksacja czasownikowa we współczesnym języku rosyjskim, Wrocław 1963 s.36-82

- 3 Struktura semantyczna rzeczowników odczasownikowych z formantem zerowym została przedstawiona w następujących artykułach: Z.Czapiga, Ze studiów nad semantyką rzeczowników odczasownikowych z formantem zerowym w języku polskim i rosyjskim, Przegląd Rusycystyczny 1981 z.3 s.67-73; Z badań nad polskimi i rosyjskimi rzeczownikami odczasownikowymi z formantem zerowym, Prace Humanistyczne TN w Rzeszowie, 1982 s.39-47; O konkretyzacji znaczeniowej derywatów odczasownikowych z formantem zerowym w języku polskim i rosyjskim, Przegląd Rusycystyczny 1983 z.2 s.68-75
- 4 O zależności między strukturą słowotwórczą słowa i właściwą mu łączliwością składniową zob.: D.Buttler, Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny, Warszawa 1976; N.N.Prokopowicz, O wliwaniu słowoobrazowatelielnych swiaziej czastiej rieczni na postrojenije słowosoczetanija, Woprosy jazykoznanija 1953/6
- 5 Dzieje się to nie tylko w przypadku formacji z formantem zerowym. Jest to zjawisko o charakterze ogólniejszym i dotyczy wszelkich derywatów odczasownikowych. Zob. D.Buttler, op.cit. s.58-63

О ТРАНЗИТИВНОСТИ И СИНТАКСИЧЕСКОЙ КОННОТАЦИИ ОТГЛАГОЛЬНЫХ
ДЕРИВАТОВ С НУЛЕВЫМ ФОРМАНТОМ В ПОЛЬСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

резюме

Отглагольные существительные с нулевым формантом соотносятся в обоих языках как с переходными, так и непереходными мотивирующими глаголами. Однако категория переходности /непереходности по-разному реализуется в дериватах.

Отглагольные существительные с одной стороны стремятся сохранить синтаксическую сочетаемость мотивирующих глаголов, а с другой стороны стремятся к сочетаемости, свойственной именно существительным. Оттуда дериваты с нулевым формантом характеризуются неустойчивостью синтаксической сочетаемости.